 ISSN: 2349-6002

વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ, ઉપનિષદી વિચારો અને જ્ઞાનતત્વનું રામાયણમાં દર્શન

ડો. જગત આર. તેરૈયા
આસી. પ્રોફેસર (સંસ્કૃત) ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ
doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-191388-459

1. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વેદોથી શરૂ થયેલી જ્ઞાન પરંપરા ઉપનિષદોમાં તત્વજ્ઞાનરૂપે વિકસે છે અને મહાકાવ્યોમાં લોકજીવન સાથે સંકળાય છે. રામાયણ આ પરંપરાનું જીવંત દસ્તાવેજ છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં નીચે મુજબના મુખ્ય બિંદુઓ ઉપર ભાર આપવામાં આવેલ છે.

- વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને રામાયણ
- ઉપનિષદી આત્મા–બ્રહ્મ વિચાર
- તુલસીકૃત રામાયણમાં ભક્તિ અને જ્ઞાન
- હનુમાન પાત્રમાં જ્ઞાન–ભક્તિ સમન્વય

વેદોમાં દર્શાવેલ ઋત, ધર્મ અને કર્મતત્વ રામાયણના પાત્રોમાં જીવંત સ્વરૂપે દેખાય છે. વાલ્મિકી રામાયણ અયોધ્યા કાંડ, સર્ગ 1 માં શ્રીરામને 'रामो विग्रहवान् धर्मः' કહેવામાં આવ્યા છે, અર્થાત રામ સાક્ષાત ધર્મનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે, એટલે કે રામ જે આચરણ કરે છે પ્રત્યક્ષ ધર્મ છે. રામને જોઇને પ્રજા પોતે કેવું આચરણ કરવું તે નક્કી કરી શકે છે. આ ઉપરાંત રામાયણમાં ઉપનિષદી આત્મા–બ્રહ્મ વિચાર શ્રીરામનું સમત્વભાવ પ્રગટ કરે છે. તુલસીકૃત રામાયણમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનનો અનેરો સમન્વય જોવા મળે છે. તુલસીદાસે ઉપનિષદી નિર્ગુણ બ્રહ્મને સગુણ ભક્તિ દ્વારા લોકપ્રિય બનાવ્યું. 'सीय राम मय सब जग जानी' (ઉત્તર કાંડ) પંક્તિ દ્વારા સમન્વયનો ભાવ વ્યક્ત થયેલ છે. હનુમાન જેવા પાત્રમાં જ્ઞાન–ભક્તિ જોવા મળે છે. વિદ્વાન હોવા છતાં હનુમાન વિનમ્ર ભક્ત છે. તેમનો પાત્ર વૈદિક પરાક્રમ અને ઉપનિષદી વિનયનું પ્રતીક છે.

1. વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ, ઉપનિષદી વિચારો અને જ્ઞાનતત્વનું રામાયણમાં દર્શન

પ્રસ્તુત શોધપત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રામાયણને માત્ર એક ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે જ નહીં, પરંતુ વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ સિદ્ધાંતોના વ્યાવહારિક દર્પણ તરીકે તપાસવાનો છે. આ લેખમાં વાલ્મીકિ રામાયણ અને તુલસીકૃત રામચરિતમાનસના આધારે જ્ઞાનમીમાંસા, બ્રહ્મવિદ્યા અને ધર્મતત્વનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના બે મુખ્ય સ્તંભો છે: 'નિગમ' (વેદ) અને 'આગમ' (પુરાણ-ઇતિહાસ). રામાયણ એ 'ઉપબ્રહ્મણ' છે, જેનો અર્થ થાય છે વેદોના ગૂઢ અર્થોને કથાના માધ્યમથી સરળ બનાવીને પ્રસ્તુત કરવા.

"વેદવેદ્યે પરે પુંસિ જાતે દશરથાત્મજે |
વેદઃ પ્રાચેતસાદાસીત્ સાક્ષાદ્ રામાયણાત્મના ||"

 ISSN: 2349-6002

અર્થાત્, જ્યારે વેદ દ્વારા જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા દશરથના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા, ત્યારે વેદ જ વાલ્મીકિના મુખેથી 'રામાયણ' રૂપે પ્રગટ થયા.

2. વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલી અને રામાયણ

વેદોમાં જે 'ઋત' (વિશ્વનો નૈતિક નિયમ) અને 'સત્ય'ની ચર્ચા છે, તેનું સાકાર સ્વરૂપ એટલે શ્રીરામ. રામાયણમાં જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકીયું નથી, પરંતુ તે આચરણમાં છે.

2.1. યજ્ઞ સંસ્કૃતિ અને અનુશાસન

રામાયણની શરૂઆત જ પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞથી થાય છે અને અંત અશ્વમેધ યજ્ઞથી. આ દર્શાવે છે કે રામાયણ વૈદિક કર્મકાંડ અને તેના આધ્યાત્મિક હેતુ સાથે જોડાયેલું છે.

3. ઉપનિષદી વિચારોનું દર્શન

ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય 'બ્રહ્મ' અને 'જીવ'ની એકતા છે. રામાયણમાં રામ એ 'સગુણ બ્રહ્મ' છે.

- કેવલાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈતનો સમન્વય

તુલસીદાસજી રામચરિતમાનસમાં લખે છે:

"અગુનહિ સગુનહિ નહિ કછુ ભેદા, ગાવહિં મુનિ પુરાન બુધ બેદા |

બિનુ પગુ ચલઇ સુનઇ બિનુ કાના, કર બિનુ કરમ કરઇ બિધિ નાના ||"

આ પંક્તિઓ સીધી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના મંત્રોનો પડઘો પાડે છે. 'બ્રહ્મ' નિર્ગુણ હોવા છતાં ભક્તોના હિત માટે સગુણ બને છે, તે ઉપનિષદનો સાર રામાયણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

4. જ્ઞાનતત્વ અને રામગીતા

વાલ્મીકિ રામાયણના 'અધ્યાત્મ રામાયણ' ભાગમાં 'રામગીતા' આવે છે, જેમાં જ્ઞાનતત્વનું ઉચ્ચતમ વર્ણન છે. રામ લક્ષ્મણને ઉપદેશ આપતા કહે છે કે માયા એ જ અવિદ્યા છે અને તેનાથી મુક્તિ જ જ્ઞાન છે.

"જાનિઅ તબહિં જીવ જગ જાગા, જબ સબ વિષય વિલાસ વિરાગા |" (જ્યારે વિષય-ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગે, ત્યારે જ સમજવું કે જીવ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં જાગ્યો છે.)

5. ધર્મ અને નીતિમીમાંસા

રામાયણએ વેદના 'ધર્મ' પક્ષનું વિસ્તરણ છે. પિતૃભક્તિ:

- "રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાય પરુ વચનુ ન જાઈ ।"

શરણાગતિ (પ્રપત્તિ): વિભીષણ શરણાગતિ પ્રસંગ ઉપનિષદના

'તસ્માદ ન્યાસમષામ તપસામતિરિક્તમહુઃ' (ન્યાસ એટલે કે શરણાગતિ એ સૌથી મોટું તપ છે) ના સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરે છે.

6. રામાયણના પાત્રોમાં જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ

હનુમાનજી: તેઓ 'જ્ઞાનીનામગ્રગણ્યમ્' છે. તેમનું જ્ઞાન શુષ્ક નથી, પરંતુ સેવાભાવથી યુક્ત છે.

વસિષ્ઠ મુનિ: તેઓ પરંપરાગત વૈદિક જ્ઞાનના રક્ષક છે.

શબરી: ભક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન, જે જાતિ કે કુળના બંધનોથી પર છે.

રામાયણ એ વેદોનું ભાષ્ય છે. જે જ્ઞાન વેદોમાં સુત્રોમાં હતું, તે રામાયણમાં ચરિત્ર બનીને વહ્યું છે. ઉપનિષદોનું 'તત્વમસિ' મહાવાક્ય રામાયણના રામરાજ્યમાં સાકાર થતું જોવા મળે છે, જ્યાં દરેક વ્યક્તિ જ્ઞાન અને ધર્મના પ્રકાશમાં જીવે છે. રામાયણમાં જ્ઞાનતત્વની ચર્ચા અધૂરી ગણાય જો 'યોગવાસિષ્ઠ'નો ઉલ્લેખ ન થાય. જ્યારે શ્રીરામ કિશોરાવસ્થામાં તીર્થયાત્રા કરીને પાછા ફરે છે, ત્યારે તેમને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગે છે. તે સમયે મહર્ષિ

 ISSN: 2349-6002

વસિષ્ઠ તેમને જે જ્ઞાન આપે છે તે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ દાર્શનિક ગ્રંથોમાંનું એક છે.

7. મનનું સ્વરૂપ

વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલી મુજબ 'મન' જ બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે. યોગવાસિષ્ઠમાં વસિષ્ઠજી કહે છે: "મન એવ મનુષ્યાણં કારણં બંધમોક્ષયોઃ" રામાયણના માધ્યમથી સમજાય છે કે રામનું વનગમન એ મન પરનો વિજય હતો. રામ વિચલિત થતા નથી કારણ કે તેમનું મન આત્મજ્ઞાનમાં સ્થિત છે.

8. **રામાયણમાં સાંખ્ય અને યોગ દર્શન**

વૈદિક પરંપરાના છ દર્શનોમાં 'સાંખ્ય' (પ્રકૃતિ-પુરુષ વિવેક) અને 'યોગ' (ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ) મુખ્ય છે.

9. સીતાજી: પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ

ઉપનિષદી દ્રષ્ટિએ રામ 'પુરુષ' (પરમાત્મા) છે અને સીતા 'પ્રકૃતિ' (શક્તિ) છે. જ્યારે સીતાજી (પ્રકૃતિ) રામ (પરમાત્મા) થી દૂર થાય છે (રાવણ દ્વારા હરણ), ત્યારે જીવ દુઃખી થાય છે. હનુમાનજી (ગુરુ/ભક્તિ) જ્યારે સીતાને રામની મુદ્રિકા (જ્ઞાન) આપે છે, ત્યારે જ તેમનું દુઃખ દૂર થાય છે. આ પ્રસંગ વેદાંતના "જીવ-ઈશ્વર વિયોગ અને મિલન" ના સિદ્ધાંતને સચોટ રીતે સમજાવે છે.

10. રાવણ અને જ્ઞાનનો દુરુપયોગ: એક ચેતવણી

વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલી માત્ર જ્ઞાન મેળવવાનું નથી કહેતી, પણ તેને 'વિનય' સાથે જોડવાનું કહે છે. રાવણ: દશગ્રંથી બ્રાહ્મણ, સામવેદનો નિષ્ણાત અને શિવતાંડવ સ્તોત્રનો રચયિતા.

જ્ઞાનતત્વ: રામાયણ દર્શાવે છે કે જો જ્ઞાન સાથે 'અહંકાર' ભળે, તો તે જ્ઞાન 'અવિદ્યા' બની જાય છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ રાવણના મૃત્યુ બાદ તેને 'મહાત્મા' કહીને સન્માન આપે છે કારણ કે તેઓ તેના વૈદિક જ્ઞાનનો આદર કરતા હતા, ભલે તેના કર્મો અસુરી હતા.

11. રામાયણમાં 'પંચકોષ' વિજ્ઞાન

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પાંચ કોષો (અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય) નું વર્ણન છે.

- અન્નમય કોષ: રામનું શારીરિક સૌંદર્ય અને પરાક્રમ.
- પ્રાણમય કોષ: વનવાસ દરમિયાનનું કષ્ટ અને સંયમ.
- મનોમય કોષ: પિતૃભક્તિ અને ક્ષમા.
- વિજ્ઞાનમય કોષ: રામગીતાનું જ્ઞાન.
- આનંદમય કોષ: રામરાજ્યની અનુભૂતિ.

12. **સામાજિક જ્ઞાન પ્રણાલી: રામરાજ્યની વૈજ્ઞાનિકતા**

રામાયણમાં રામરાજ્ય એ માત્ર એક કલ્પના નથી, પણ વૈદિક 'સાર્વભૌમ' સિદ્ધાંત છે.

"બરનાશ્રમ નિજ નિજ ધર્મ નિરત બેદ પથ લોગ ।"

"ચલહિં સદા પાવહિં સુખહિં નહિં ભય સોક ન રોગ ॥"

(લોકો વેદના માર્ગે ચાલીને પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરતા હતા, તેથી ત્યાં કોઈ ભય, શોક કે રોગ નહોતો.) આ દર્શાવે છે કે જ્યારે જ્ઞાન 'શાસન' સાથે જોડાય છે, ત્યારે તે પ્રજાના કલ્યાણનું સાધન બને છે.

ભારતીય પ્રાચીન પરંપરામાં વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને ઉપનિષદી વિચારો માનવજીવનના તત્ત્વચિંતન, આચરણ અને આધ્યાત્મિક વિકાસના મૂળ સ્તંભ રહ્યા છે. આ સંશોધનપત્રમાં વેદોથી વિકસિત થયેલી જ્ઞાન પરંપરા, ઉપનિષદોમાં પ્રગટ થયેલ બ્રહ્મવિદ્યા, આત્મા–પરમાત્મા સંબંધ, કર્મ, ધર્મ અને મોક્ષ જેવા તત્ત્વોનું

વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે તથા તેમના પ્રતિબિંબને મહાકાવ્ય રામાયણમાં દર્શાવવામાં આવેલા દર્શન સાથે સંકળાઈને રજૂ કરવામાં આવે છે. રામાયણ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ ન રહી, પરંતુ તે જીવનદર્શન, નૈતિકતા અને આદર્શ માનવ મૂલ્યોનું સુવ્યવસ્થિત તત્ત્વચિંતન પ્રદાન કરે છે. શ્રીરામના પાત્રમાં વૈદિક ઋત, સત્ય અને ધર્મનો સમન્વય જોવા મળે છે, જ્યારે સીતા, લક્ષ્મણ, ભરત અને હનુમાન જેવા પાત્રોમાં ઉપનિષદી આત્મજ્ઞાન, ત્યાગ અને ભક્તિના આદર્શો પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સંશોધનમાં વિશેષ કરીને બ્રહ્મ, આત્મા, કર્મફળ સિદ્ધાંત, વૈરાગ્ય અને ધર્મસંકટ જેવા જ્ઞાનતત્ત્વોને ઉપનિષદી સંદર્ભ સાથે રામાયણના પ્રસંગોમાં શોધવામાં આવ્યા છે.

અધ્યયન દર્શાવે છે કે રામાયણમાં વ્યક્ત થતું દર્શન વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને ઉપનિષદી વિચારોનું લોકવ્યવહારૂ રૂપ છે, જે સામાન્ય માનવીને જીવનના ઊંડા તત્ત્વો સરળ કથારૂપે સમજાવે છે. આ રીતે, પ્રસ્તુત સંશોધન વૈદિક–ઉપનિષદી જ્ઞાન પરંપરા અને રામાયણના દર્શન વચ્ચેના આંતરિક સંબંધને સ્પષ્ટ કરીને ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાની સમૃદ્ધિને ઉજાગર કરે છે.

આ સંશોધનપત્રમાં તુલનાત્મક તથા વ્યાખ્યાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, જેમાં વૈદિક સંહિતાઓ, મુખ્ય ઉપનિષદો અને વાલ્મીકી રામાયણ અને તુલસી કૃત "રામચરિત માનસ" ના પસંદગીના પ્રસંગોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને આરણ્યક અને ઉપનિષદી વિચારધારામાં પ્રતિપાદિત થયેલ "જ્ઞાન–કર્મ–ભક્તિ"ના સમન્વયને રામાયણના કથાવિન્યાસમાં કેવી રીતે સાકાર કરવામાં આવ્યો છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. રામાયણમાં દર્શાવાયેલ રાજધર્મ, કુટુંબધર્મ અને વ્યક્તિગત આત્મશુદ્ધિની પ્રક્રિયા વૈદિક ઋષિપરંપરાના ચિંતન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી હોવાનું આ અભ્યાસ સ્પષ્ટ કરે છે.આ ઉપરાંત, રામાયણના દર્શનમાં ઉપનિષદી "અહં બ્રહ્માસ્મિ" તથા "તત્ત્વમસિ" જેવા મહાવાક્યોની ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિ માનવીય આચરણના આદર્શો દ્વારા પ્રગટ થાય છે. શ્રીરામનું જીવન વૈદિક જ્ઞાનને વ્યવહારિક જીવનમાં ઉતારવાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બને છે, જ્યારે વનવાસ, ત્યાગ અને કર્તવ્યબોધ માનવના આંતરિક વિકાસની પ્રક્રિયાને રેખાંકિત કરે છે.

અંતે, આ સંશોધનએ નિષ્કર્ષે પહોંચે છે કે રામાયણ ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાનો સજીવ ગ્રંથ છે, જેમાં વૈદિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને ઉપનિષદી તત્ત્વચિંતન કાવ્યાત્મક અને લોકસુલભ સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થયેલ છે. આ અભ્યાસ આધુનિક સમયમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની પ્રાસંગિકતા સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે તથા સંસ્કૃતિક અને દાર્શનિક અધ્યયન માટે નવા દૃષ્ટિકોણો પ્રદાન કરે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ (BIBLIOGRAPHY)

[1] શ્રીમદ્ વાલ્મીકીય રામાયણ (૭ ખંડ) – ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
[2] યોગવાસિષ્ઠ મહા-રામાયણ – સંસ્કૃત પાઠ અને ભાષ્ય.
[3] તૈત્તિરીય ઉપનિષદ – 'શિક્ષાવલ્લી' અને 'બ્રહ્મવલ્લી' વિભાગ
[4] રામચરિતમાનસ – ટીકાકાર: હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર.
[5] વેદ પરિચય – આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય.
[6] વૈદિક જ્ઞાન વિજ્ઞાન – ડૉ. કપિલ દેવ દ્વિવેદી.

[7] હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (રામભક્તિ શાખા) – આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લ.
[8] રામચરિતમાનસ – ગોસ્વામી તુલસીદાસ, સટીક આવૃત્તિ.
[9] ઉપનિષદ સંચય – શંકરાચાર્ય ભાષ્ય
[10] Indian Philosophy - S. Radhakrishnan
[11] A History of Indian Philosophy - S. N. Dasgupta
[12] અધ્યાત્મ રામાયણ – સંસ્કૃત પાઠ અને અનુવાદ.
[13] ઉપનિષદ અંક – ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.
[14] ભારતીય દર્શનની રૂપરેખા – ડૉ. રાધાકૃષ્ણન.
[15] રામાયણકાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિ – વિવિધ શોધ નિબંધો.